

OMRÅDESBESKRIVNING

Bennebol och Vällnora

I ett sjörikt område, inne i djupa skogsmarker, ligger de båda järnbruken Bennebol och Vällnora, på vardera sidan om sockengränsen mellan Bladåker och Knutby. De båda väl sammanhållna järnbruksmiljöerna med sina 300-åriga anor, utgör idag värdefulla minnesmärken från järnhanterings storhetstid och är därför klassade som riksintressanta ur kulturhistorisk aspekt. Bennebols bruk och Vällnora bruk avspeglar genom sitt karaktäristiska läge och sin särpräglade bruksbebyggelse, med bevarade industribyggnader och bostadshus, brukens stora betydelse för bygden.

Bennebols bruk är beläget mellan Rörnsjön och Norrsjön i den östra delen av Bladåkers socken. Bennebols gård inköptes 1676 av dåvarande ägaren till Hargs bruk, riksamiralen Gustaf Otto Stenbock. Av Bergskollegium beviljades han 1680, att vid Bennebol anlägga en masugn för Hargs bruks räkning. Platsen valdes med hänsyn till den goda tillgången på både skog och vattenkraft. År 1683 var masugnen i drift. Under 1730-talet byggdes masugnen om, samtidigt som ett nytt kanalsystem grävdes för att öka vattentillgången och därmed kapaciteten på produktionen. En högkonjunktur inom järnhanteringen inträdde vid mitten av 1800-talet och detta medförde en mer omfattande modernisering av både industribyggnader och övrig bruksbebyggelse i Bennebol. Den ännu bevarade masugnen byggdes då om. Den nedre delen härrör från den masugn som tillkom åren 1856-57. Ytterligare moderniseringar gjordes 1877 då en gasrostugn, konstruerad av Ernst Westman, uppfördes intill masugnen. I slutet av 1800-talet rationaliserades fler av de mindre järnbruken bort och 1884 upphörde även tackjärnstillverkningen i Bennebol. En kvarn- och sågverksanläggning anlades sedan vid masugnen och denna verksamhet var igång till början av 1920-talet. Därefter har industribyggnaderna successivt förfallit. Masugnen och rostugnen har emellertid i början av 1970-talet renoverats genom riksantikvarieämbetets försorg och utgör idag mycket framträdande och intressanta inslag i Bennebols bruksmiljö.

Förutom den enda industribebyggelsen inrymmer bruksmiljön en rad andra karaktäristiska byggnader. Strax intill ugnarna ligger den välbevarade inspektorsbostaden som utgörs av ett bostadshus med två flygelbyggnader. Alla husen har timmerstomme och gulmålad locklistfasader. Bostadshuset är ursprungligen uppfört under 1700-talet medan flygelbyggnaderna tillkommit vid mitten av 1800-talet. Den östra flygeln har varit brukskontor.

Mitt emot inspektorsgården ligger ett falurött bostadshus, som även har inrymt en skolasal. Här har undervisning bedrivits fram till 1930-talet. Mot öster, på andra sidan

vattenkanalen, leder bruksgatan upp över den sk Kullbacken, i slutningen grupperar sig ett litet falurött labbi, ett vitputsat magasin med brutet tak samt en vitputsad linbasu som samtliga härrör från 1850-talet. Högre upp längs bruksgatan ligger bruksarbetarbostäderna i rad och här dominerade bebyggelsen av långsträckta, vitputsade bostads- och uthuslängor från 1800-talet. Ett undantag utgör en äldre, timrad, faluröd bostadslänga. Det mycket välbevarade huset härrör med all sannolikhet från 1700-talet.

Vällnora bruk ligger i den nordöstra delen av Knutby socken, bara drygt en kilometer väster om Bennebols bruk. Järnbruket i Vällnora anlades 1684 av Jakob Leijel, invid det vattendrag som förbinder Norrsjön med Vällnoren. Eftersom bruket tillkom på Åsby ägor kallades det till en början Åsby bruk. Den första tiden fanns både masugn och hammarsmedja vid bruket. 1733 köpte Gimo bruks ägare J. J. de Geer Vällnora och han lät ett par år senare lägga ned stångjärnshammaren. Masugnen drevs för Gimo bruks räkning fram till 1774 då den övergick till Rånäs bruk. 1858 uppfördes en ny masugn konstruerad av Ernst Westman, men trots moderniseringar kom även Vällnora bruk att gå samma öde till mötes som Bennebols bruk vid den bortrationaliseringsväg som drabbade de små järnbruken under 1800-talets slut. 1894 upphörde driften av masugnen i Vällnora.

I den norra delen av bruket reser sig idag den vitputsade masugnsruinen som härrör från 1858 års masugn. Riksantikvarieämbetet lät 1976 restaurera de kvarvarande delarna av masugnen samt den lilla, vitputsade klensmedjan från 1700-talet, vilken är belägen på en udde öster om masugnen.

Invid masugnen ligger det f d labbit, en vitputsad byggnad från 1700-talet. Vid vattenrännan från masugnen står en 2½-vånig timmerbyggnad, med faluröd locklistfasad, på hög stengrund. Det framträdande huset är troligen en f d kvarnbyggnad som härrör från 1700-talet. Under 1900-talets första hälft har en fiskodlingsanstalt varit verksam i byggnaden. På den västra sidan av landsvägen ligger den f d bruksgården med en välbevarad mangårdsbebyggelse, som utgörs av ett långsträckt bostadshus med två flygelbyggnader. De enhetligt rödfärgade byggnaderna härrör från 1700-talets första hälft. Huvudbyggnaden har sexdelad plan, locklistklädd fasad samt tegeltäckt sadeltak.

Från den f d bruksgården och masugnen sträcker sig en rätlinjig bruksgata mot sydväst. Här ligger en rad med vitputsade bruksarbetarbostäder och tillhörande ekonomibyggnader, vilka samtliga är uppförda under 1800-talets första hälft. Längst ned på bruksgatan ligger den f d arrendatorbostaden som är en 1½-vånig faluröd byggnad från 1878.

ALLMÄNNA REKOMMENDATIONER OCH HÄNSYN

Att ta hänsyn till landskapsbild och kulturhistoriska värden är en fråga om anpassning till den befintliga miljön. Det är av stor vikt att hänsyn tas till alla faktorer som tillsammans utgör områdets karaktär. Förutom bebyggelse rör det sig om skog av olika slag, åker, äng, alléer, äldre vägsträckningar, broar m m. Kulturlandskapet, som har en historisk kontinuitet som sträcker sig flera hundra år bakåt i tiden, är ett resultat av åtgärder utifrån helt andra förutsättningar och med annorlunda kunskapstraditioner än vad som finns idag. Att i ett kulturhistoriskt intressant område hugga ner en allé, asfaltera en väg eller spränga undan klipp hållar för att dra en rakare väg etc kan få förödande konsekvenser för området. Eftersom man måste bruka ett kulturlandskap för att bevara det måste många gånger kompromisslösningar diskuteras, men dessa ska i första hand utgå från hänsynen till den befintliga miljön.

Vad gäller hänsynen vid ombyggnader, reparationer och underhåll följer här några allmänna råd. Vanligtvis vilar de timrade husen på uppstaplade stenar i hörnen och vid olika knutkedjor. Om något hörn eller parti av byggnaden har satt sig finns speciella domkrafter för ändamålet. Mellan dessa bärande partier finns många gånger lösa eller i kalkbruk lagda stenar. Andra hus, såväl timrade som av resvirke eller regelkonstruktioner vilar på stengrunder av huggen gråsten. Vid omfogning eller andra åtgärder på grundkonstruktionen är det viktigt att sörja för god ventilation under golvbjälklagen, annars kan det snabbt fuktproblem uppstå. En knuttimrad stomme är elastisk och tål rörelser i konstruktionen varför ett nedsjunket bjälklag ej nödvändigtvis behöver åtgärdas. Vid en eventuell tillbyggnad till timmerstommen bör den nya delen utformas så att rörelserna i timmerstommen förhindras. En byggnad behöver ej kasseras för att ett antal timmerstockar är skadade. Metoder för att byta ut delar av timmerstockar finns beskrivna i "Skansens handbok i vården av gamla byggnader".

Vid lagning av putsade fasader bör rent kalkbruk av våtsläckt kalk användas och fasaden avfärgas med kalkfärg. Kalkputs och kalkfärg är tekniskt överlägsna nyare typer av färgskikt genom att de släpper igenom fukt och lätt kan kompletteras. För att säkrast erhålla ett lyckat resultat kan upplysningar om metoder och material inhämtas hos Upplandsmuseet.

En eller tvåkupigt lertegel är det vanligaste takmaterialet på bostadshus och bör bibehållas.

Skadade delar i panelen kan bytas ut bitvis. Plåt- och plastpaneler stör byggnadens karaktär och ska helt undvikas. Vid fasadbyte ska stor hänsyn tas till prydnadslister, profileringar m m.

Fönstren har mycket stor betydelse för byggnadens utseende och karaktär. Den vanligaste fönstertypen under 1800-talet och början av 1900-talet var s k tvåluftsfönster med sex rutor. Arkitektritade sommarvillor från början av 1900-talet har ofta småspröjsade fönster som är omistliga för byggnadens karaktär. Dessa fönster var oftast gjorda av noggrant utvalt kärnvirke och kan vid kontinuerligt underhåll få en mycket lång livslängd. Om delar av fönstret rötskadats kan dessa bytas ut och fönstret kittas om. Om

man sedan stryker det med linoljefärg, som tränger in i träet, kan fönstret återta sin stabilitet. Ett friskt fönster med innanfönster och ordentlig tätning isolerar lika bra som ett treglasfönster. Om man ändå måste byta ut fönster bör det ersättas med nya som har samma mått och proportioner som de gamla. Det behöver ej bli dyrare att måttbeställa nya fönster eftersom man då slipper de justeringar som annars måste göras i stommen.

Vid ommålning och bättringsmålning bör man i de flesta fall använda samma färgtyp som tidigare använts. Att måla över äldre färgtyper med moderna material innebär alltid en teknisk risk. Detta har många i efterhand bittert fått erfara. Nästkommande underhåll har ofta blivit ytterst komplicerat att genomföra, samtidigt som en återgång till tidigare ytbehandling inte längre varit möjlig med mindre än att all färg avlägsnats. Sådana konsekvenser blir dock sällan uppenbara förrän garantitiden, som vanligen är 1-2 år, gått ut. Fastighetsägaren tvingas i praktiken att ensam stå för följderna. Att byta färgtyp leder även till utseendemässiga förändringar. Har tidigare målningsbehandling fungerat väl bör man undvika att bryta mot traditionen. På landsbygdens bebyggelse har sedan 1800-talet vanligen använts falu rödfärg, tidigare även blandad med tjära. Falu rödfärg är fortfarande en billig och bra färg men man bör vid inköp kontrollera att färgen är matt och fri från latex tillsatser. Färdig rödfärg innehåller numer olja och färgar inte av sig. All plastfärg bör undvikas utvändigt, eftersom den gärna stänger in fukten i träet och därigenom påskyndar förruttelseprocessen. Paneler av hyvlat virke samt fönstersnickerier och foder underhålls bäst med linoljefärg. Linoljefärg har använts för utvändigt målning sedan 1700-talet. Färgen blev vanlig i samband med att timmerhusen började kläs in med träpanel. På 1800-talet blev färgen mer allmänt spridd och kom sedan att ända till mitten av 1900-talet att dominera på trähus i de fall där inte rödfärg användes.

En tilläggsisolering av en byggnad kan utföras på många sätt. Att utvändigt tilläggsisolera med tjocka material kan många gånger förvanska byggnadens proportioner och därmed dess karaktär. Ta gärna kontakt med antikvarisk expertis på Upplandsmuseet och kommunens energisparrådgivare för att erhålla tips om bästa metod för just ert hus.

En riktig princip vid ombyggnader och kompletteringar av äldre byggnader är att göra så få ingrepp som möjligt och så långt det är möjligt återanvända husets ursprungliga detaljer. Undvik förändringar som förvanskar exteriör eller planlösningar. Många gånger kan ett uthus vara ett föredra istället för att förvanska ett äldre hus. Innan nya ingrepp görs bör man vara medveten om byggnadens ursprungliga roll och utformning för att ingreppen ska bli så väl avvägda som möjligt. Dessutom bör hänsyn tas till trädgårdar, vårdträd och dylikt. Staketomgärdade gårdstomter hör ej hemma i bruksmiljöer.